

Endülüs Ulemâsı

Editörler

Gülşen İSTEK - Emrah İSTEK

BEYAN

Endülüs Ulemâsi, Beyan Yayınları'nın 1016. kitabı olarak yayına hazırlandı; dizgi ve sayfa düzeni DBY Ajans, kapak Yusuf Kot, baskı ve cild Erkam Yay. San. Tic. A.Ş. (Sertifika: 51796) İkitelli OSB Mh. Atatürk Bulvarı Haseyad 1. Kısım No: 60/3 C Başakşehir - İstanbul Tel: +90 212 671 07 00 -Pbx- tarafından gerçekleştirildi ve Aralık 2021'de İstanbul'da yayımlandı. ISBN 978-625-7432-56-6

Sertifika No: 14723

BEYAN YAYINLARI

Ankara Cad. 21 • 34112 Çağaloğlu-İstanbul

Tel: +90 212 512 76 97 - Tel-Faks: +90 212 526 50 10

www.beyanyayinlari.com / bilgi@beyanyayinlari.com

www.facebook.com/beyanyayinlari

www.twitter.com/beyanyayinlari

www.instagram.com/beyanyayinlari

Kurtubî (Ö. 671/1273) (Hayatı ve Tefsirciliği)

Abdulkadir KARAKUŞ*

Giriş

711-1492 yılları arasında inişli çıkışlı evreler halinde Müslümanların hâkimiyetinde bulunan Endülüs, kültür ve medeniyet açısından Avrupa'ya yön vermiş bir model olmasının yanında, yetiştirdiği âlimleriyle ve onların ürettiği eserleriyle de ünlüdür. Bu medeniyetin yetiştirdiği pek çok ilim adamı, yaşadıkları döneme önemli katkılar sağlamış ve dünyada kendilerine tahsis edilen süreyi bereketli bir yaşantıyla tamamlamışlardır. Onlar, kendi çağlarında önemli işlere imza attıkları gibi günümüzde de övgü ve minnetle anılmaktadırlar.

Bu araştırmada Endülüs medeniyetini tanımaya bir katkı sağlamak üzere o medeniyetin yetiştirdiği binlerce ilim adamından biri olan ve 13. yüzyılda yaşamış Kurtubalı Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ele alınacaktır. Zira onun hayatı, İber Yarımadası ve Mısır'da, Haçlı seferlerinin olanca şiddetiyle devam ettiği tarihin en zor dönemlerine rast gelmektedir. 1236 yılında Kurtuba'nın Kastilyalılar tarafından ele geçirilmesine şahit olan Kurtubî, hicret ettiği Mısır'da, Kurtuba'da yaşadığı acı bir mağlubiyetin ardından Yedinci

* Doç. Dr. Siirt Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Bölümü, Tefsir Anabilim Dalı, Siirt/Türkiye, akarakus@siirt.edu.tr, Orcid numarası 0000-0003-2387-2402

Haçlı Seferi'nde Müslümanların Fransa Kralı IX. Louis'e karşı kazandıkları büyük zafere tanıklık ederek bir nevi teselli bulmuştur.¹ Bu kritik dönem Memluklerin tarih sahnesine çıktıkları bir dönem olduğu gibi Selâhaddîn-i Eyyûbî sonrası aile içi kavgalarla yıpranan Eyyûbî iktidarının da nihayete erdiği yıllardır.² Bundan sonra Memluk idaresi altındaki Mısır'da yaşamaya devam eden Kurtubî, 1260 yılında Moğolların Memluk ordusu tarafından Ayn-i Câlût'ta mağlup olması haberi ile sevinmiş,³ ardından da Baybars idaresindeki Memluklerin 1258 yılında sona eren Abbâsî hilâfetini 1261 yılında Mısır'da tekrar ihya ettiklerine şahit olmuştur.⁴ Bu olaylar zinciri 1268 yılında Antakya Haçlı Prinkepsliği'nin Baybars tarafından

- 1 Jean de Joinville, *Bir Haçlının Hatıraları*, çev. Cüneyt Kanat (İstanbul: Vadi Yayınları, 2002), 86 vd.; Joseph R. Strayer, "The Crusades of Louis IX", *A History of the Crusades*, ed. Kenneth M. Setton (Madison: University of Wisconsin Press, 1969–1989), 2/487-518; Jacques Le Goff, "Saint Louis and the Mediterranean", *Mediterranean Historical Review* 5 (1990), 21-43.
- 2 Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Sâlim b. Nasrillâh et-Temîmî İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb fî ahbâri Benî Eyyûb*, thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl vd. (Kahire: el-Matbaatü'l-Emîriyye, 1377/1957), 5/336-337; Şihâbüddîn b. Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebâr, Türkler Hakkında Duyduklarım ve Gördüklerim*, çev. D. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, 2014), 373; Nadir Karakuş, "Mîladi XII. ve XIII. Asırlarda Dımaşk ve Haçlılar", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/1 (2018), 207-208.
- 3 Ebü'l-Abbas Şemsüddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ-i ebnâi'z-zamân*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdir, 1971), 4/155; İzzüddîn İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-hatîre fî zikr-i ümerâi's-Şâm ve'l-Cezîre* (b.y.: y.y., ts), 109; Kutbüddîn Ebü'l-Feth Musa b. Muhammed el-Yûnînî, *Zeylü mir'âti'z-zamân* (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-İslâmî, 1413-1992), 1/366; 3/305; İmâdüddîn el-Melikü'l-Müeyyed İsmail b. Ali Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer* (b.y.: Matbaatü'l-Hüseyniyye el-Mısıriyye, ts.), 3/205; Nadir Karakuş, *Haçlı Seferlerinde Av ve Avcı* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2020), 95-96.
- 4 İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzu'z-zâhir fî sîret-i Meliki'z-Zâhir*, thk. Abdülaziz el-Huveytur (Riyâd: Meşveret, 1396/1976), 140. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Esat Özcan, *Eyyûbî-Memlûk Döneminde Tefsir (Ezdî Örneği)* (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2019), 27-42.

sona erdirilmesi ile devam etmiştir.⁵ Kurtubî de bu yükselişe geçen İslâm hâkimiyetinin oluşturduğu güven ortamı içinde gerek Haçlı gerekse Moğol zulmünden dolayı gelip sığınan ve pek çok ilim adamının gelmesiyle bir ilim merkezi haline gelen Mısır'da eserlerini vermeye devam etmiş ve tarihe önemli bir ilim adamı ve etkili bir müfessir olarak not düşmüştür.

Bu çalışmada Kurtubî'nin hayatı ve ilmî şahsiyeti yanında yazdığı eserler tanıtılacak ve eserleri içinde haklı ve önemli bir şöhrete sahip olan *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân* adlı eseri bağlamında onun tefsiri ve metodu ortaya konmaya çalışılacaktır.

Çalışmaya konu olarak Kurtubî'nin seçilmesi, onun, içinde bulunduğu zor şartlara rağmen süreklilik arz eden bereketli çalışmaları ve ortaya koyduğu önemli fikirleri, günümüz ilim adamlarına büyük idealler ve fikirler aşılacak türden bir hayatı yaşamış olmasından dolayıdır.

1. Hayatı ve İlmî Kişiliği

1.1. Hayatı

Endülüs'ün yetiştirdiği önemli âlimlerden biri olan Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekr b. Ferh el-Ensârî el-Hazrecî el-Kurtubî'nin doğumu, ailesi, yetişmesi, sosyal ve ekonomik durumu gibi konularda, ana kaynaklarda yeterli malumat mevcut değildir. Özellikle Tabakât kitaplarında, bu hususlarda ayrıntılı bilgi verilmemektedir. Bu sebeple Kurtubî hakkındaki bilgiler, kendi kitaplarında bahsettiği ve daha sonra yazılmış bazı eserlerde verilenlerden yola

5 İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzu'z-zâhir*, 374 vd; Peter Thorau, *The Lion of Egypt: Sultan Baybars I and the Near East in the Thirteenth Century* (London: Longman, 1992), 87 vd.; Bernard Hamilton, "Three Patriarchs at Antioch, 1165-1170", *Gesta Dei per Francos*, ed. Benjamin Z. Kedar, Michel Balard, Jonathan Riley-Smith (Aldershot: Ashgate, 2001), 199-207.

çıkılarak elde edilmek durumundadır. Kurtubî ile ilgili son zamanlarda ortaya konan bilgiler bir araya getirildiğinde onun, Muvahhidlerin⁶ halifelerinden Yakup b. Yûsuf b. Abdülmü'min (ö. 580/1184) zamanında,⁷ daha genel bir deyişle 6/12. yüzyılın sonu veya 7/13. yüzyılın başlarında⁸ Kurtuba'da doğduğuna ve oraya nispet edilerek Kurtubî diye anıldığına⁹ hükmetmek mümkündür.

Kurtubî, Endülüs'ün en büyük şehirlerinden biri olan Kurtuba'da, çiftçilikle geçinen bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir.¹⁰ Kaynaklar, künyesinde ifade edilen Abdullah ve kendisinden rivayette bulunan Şehâbüddîn Ahmed adında iki oğlundan bahsetmektedir.¹¹

Onun Kurtuba'daki çocukluk ve gençlik hayatı, devamlı düşman tehditleri altında bulunan Mensûr Kalesi'nde geçmiştir. Bir keresinde Kurtubî'nin de içinde bulunduğu bir esnada bu kale düşmanlar tarafından işgal edilmiştir. Kurtubî bu olayda düşmana esir düşmekten kurtulmak için harcadığı çabayı, çektiği sıkıntıyı ve başından geçenleri İsrâ sûresi 45. âyetini tefsir ederken anlatmış ve kurtuluşunun bir mucize olduğunu beyan etmiştir.¹² Kale, 627/1230 yılı Rama-

6 Muvahhidler, 1130-1269 yılları arasında Kuzey Afrika ve Endülüs'te hüküm süren Berberî hanedanıdır. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Yûsuf Eşbâh, *Târîhu'l-Endülüs fi'ahdi'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn*, çev. Muhammed Abdullah Annân (Kahire: el-Merkezü'l-Kavmî li't-Tercüme, 2014).

7 Kasabî Mahmûd Zelat, *el-Kurtubî ve menhecühû fi't-tefsîr* (Beyrut: el-Merkezü'l-Arabî, ts.), 8.

8 Miftâh es-Senûsî Bel'am, *el-Kurtubî; Hayâtühû ve âsâruhü'l-ilmiyye ve menhecühû fi't-tefsîr* (Bingazi: Câmi'atü Kâryûnus, 1998), 85-86.

9 Meşhûr Hasan Mahmûd Selmân, *el-İmâmü'l-Kurtubî: Şeyhu eimmeti't-tefsîr* (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1413/1993), 14.

10 Kasabî, *el-Kurtubî*, 7; Bel'am, *el-Kurtubî*, 86.

11 Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâleddin es-Süyûtî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1396), 92; Muhammed b. Alî b. Ahmed Şemsüddîn ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn li'd-Dâvûdî* (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 2/69-70.

12 Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, thk. Ahmed el-Berdûnî – İbrahim Etfîş (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1384/1964), 10/270.

zan ayının üçüncü gününde tekrar düşman saldırısına maruz kalmış, ani gelişen bu saldırıda Kurtubî'nin babası da dâhil olmak üzere pek çok kişi öldürülmüş bir kısmı da esir alınmıştır.¹³ Bu zorluklara rağmen o, yılmadan hayata tutunmuş, kendi ifadesiyle, ailesinin geçimine katkıda bulunmak için akranlarıyla birlikte Kurtuba dışındaki Yahudi mezarlığından çömlükçilere toprak taşımış,¹⁴ bunun yanında tahsil hayatını da ihmal etmemiştir.

O, Kurtuba'daki tahsil hayatı boyunca Ebû Âmir Yahyâ b. Âmir el-Eş'arî'den, 628/1231 yılının Rebûlâhîr ayında arz yoluyla hadis rivayet ettiğini ifade etmiş¹⁵ bunun yanında İbn Ebû Hucece olarak da bilinen Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Kaysî (ö. 643/1245), Rebî' b. Abdurrahman b. Ahmed el-Eş'arî (ö. 633/1235), Ebü'l-Hasan Ali b. Kutrâl el-Ensârî (ö. 651/1253) gibi âlimlerden de ders aldığı ve bir takım konuları kendileriyle istişare ettiğini beyan etmiştir.¹⁶

Kurtuba, 633/1236 yılında Kastilya-Leon Kralı III. Fernando tarafından muhasara edilip şehri Hıristiyan İspanyolların hâkimiyetine geçince, Kurtubî, burayı terk ederek Mısır'a hicret etmiş, Kurtuba'da olduğu gibi burada da İskenderiye, Feyyûm, Mansûre ve Kahire gibi ilim merkezlerinde tahsil hayatını sürdürmüştür.¹⁷ İlim hayatının Endülüs'ten sonraki bu bölümünde İbnü'l Müzeyyen diye anılan Ahmed bin Ömer el-Kurtubî (ö. 656/1258), Ebû Muhammed Abdülvehhâb İbn Revâc (ö. 648/1251), Ebû Muhammed Abdülmü'ti el-Lahmî (ö. 638/1141), el-Hasen İbn Muhammed el-Bekrî (ö. 656/1258) ve İbnü'l

13 Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 4/272.

14 Ebû Abdillâh Şemsüddin el-Kurtubî, *et-Tezkire fî ahvâli'l-mevtâ ve umûri'l-âhire*, thk. Sâdık b. Muhammed b. İbrâhîm (Riyad: Mektebetü Dâri'l-Minhâc, 1425), 27-28.

15 Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 3/237.

16 Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 4/272.

17 Kasabî, *el-Kurtubî*, 20.

Cummezyî (ö. 650/1252) gibi hocalardan¹⁸ dil, edebiyat, Kur'ân ilimleri, kıraat, tefsir, hadis ve fıkah dersleri almıştır.¹⁹ Daha sonra da “*Mün-yetü Benî Hasîb*” adlı küçük bir kasabaya yerleşip burada eserlerini kaleme almış ve pek çok öğrencisine ders okutmuştur. Kendisinden ilim tahsil edenler arasında oğlu Şehâbeddin Ahmed (ö. 731/1330),²⁰ Ebû Ca'fer Ahmed b. İbrâhîm b. ez-Zübeyr, İsmâil b. Muhammed b. Abdülkerîm, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Meymûnî ve Ziyâeddin Ahmed b. Ebü's-Suûd es-Satrîcî gibi isimler mevcuttur.²¹

Kurtubî'nin yaklaşık 37 yıl süren Mısır hayatı, *Mün-yetü Benî Hasîb* isimli bu mütevazı kasabada 9 Şevval 671/29 Nisan 1273 tarihinde sona ermiş ve burada defnedilmiştir.²² 1971 yılında onun adına bir cami inşa edilmiş ve kabri de burada yapılan türbeye nakledilmiştir. Bu cami ve türbe günümüzde halen ziyarete açık bulunmaktadır.²³

1.2. İlmî Kişiliği

Muhtelif kaynaklarda mütevazı, züht ve takvâ sahibi bir kişi olarak bahsi geçen Kurtubî yazdığı eserleriyle tefsir, hadis, kıraat ve fıkah alanlarında ün yapmış, “متبحر في العلم” “İlim deryası” olarak nitelendirilmiştir.²⁴

18 Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 2/70.

19 Kasabî, *el-Kurtubî*, 29.

20 Süyûtî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 92; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 2/70.

21 Selmân, *el-İmâmü'l-Kurtubî*, 89-94.

22 Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmûrî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1413/1993), 50/75; Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnaût – Türkî Mustafâ (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1420/2000), 2/87; Kasabî, *el-Kurtubî*, 30; Bel'am, *el-Kurtubî*, 96; Selmân, *el-İmâmü'l-Kurtubî*, 45-46.

23 Kasabî, *el-Kurtubî*, 30; Selmân, *el-İmâmü'l-Kurtubî*, 45-46.

24 Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 50/75; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2/87; Süyûtî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 92; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 2/70.

Kurtubî, devlet kademelerinde görev almamış, bunun yerine ilim ve telif işleriyle meşgul olmuştur. Sorumlu bir âlim olarak devlet erkânını tenkit etmekten geri durmamış, çeşitli vesilelerle devlet ricalinin rüşvet ve yolsuzluk gibi fiilleri yapmalarını, hak ve hukuka aykırı işler yapmalarını, menfaatlerini ön planda tutmalarını eleştirmiştir. Müslümanların başına gelen musibetlerin sebebinin de özellikle ümerânın ahlâkî çöküntüsü, İslâm'ın öngördüğü niteliklerden uzaklaşması olduğunu belirtmiş ve bunu da aşağıdaki örnekte ve daha pek çok yerde olduğu gibi dile getirmiştir.

Kurtubî, A'râf sûresi 86'ncı âyetinin tefsirinde Şuayb peygamberin kavminin, Allah'a itaat edenleri tehdit ettiklerini ve yol kesicilik gibi zulümler yaptıklarını belirttikten sonra sözü kendi zamanının idarecilerine getirerek onların haksız vergiler almalarını tenkit etmiştir. Bu tür haksızlık yapanların da âyetin kapsamında olduğunu vurgulamış ve bu işin zulüm, haksızlık ve gasp gibi büyük günahlardan olduğunu ifade etmiştir. En sonunda da "Artık İslâm'ın sadece şekli, dinin de sadece adı kalmıştır" diyerek idarecilerin bu tür uygulamalarını şiddetle eleştirmiştir.²⁵

Kurtubî, Bakara sûresi 85'inci âyetinin tefsirinde de başta idareciler olmak üzere İslâm ahlakından ve ilkelerinden uzaklaşmanın tehlikelerine işaret etmiş, bunların, Müslümanların başına gelen felaketlerin sebebinin teşkil ettiğine şöyle dikkat çekmiştir: "Allah şahit ki bizler, kendimizi fitnelere kaptırarak kendi dindaşlarımız aleyhine gayrimüslimlerin yanında yer aldık. Keşke Müslümanların yardımlarıyla güçlenseydik. Ama biz, kâfirlerin yardımlarını alarak kendi öz kardeşlerimize üstünlük kurmaya kalktık ve onları zelil hale getirdik."²⁶

25 Kurtubî, *el-Câmi ' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 7/249.

26 Kurtubî, *el-Câmi ' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 2/22.

O, “*Kâfirleri sırdaş edinmeyin*”²⁷ buyruğunun tefsirinde ise kendi döneminin idarecilerinin Kur’ân ilkelerine sırt döndüklerini söylemiş ve onların aykırı uygulamalarına karşı çıkararak şöyle seslenmiştir: “Bu dönemde şartlar değişmiş, idareciler, ehli kitap arasından kâtipler ve sır ortakları edinmişler, böylece de cahillikte ve hama- makatta öne geçmişlerdir.”²⁸

Kurtubî, mezhep taassubundan uzak bir anlayışla yaşamış ve taklitçiliğin şiddetle karşısında olmuştur. Kendi muhiti Malikî mezhebine mensup olmasına ve kendisi de bu mezhebi benimsemesine rağmen yeri geldikçe tüm mezhepler hakkında gerekli tenkitleri yapmaktan, görüşlerine karşı çıkmaktan hatta kendi mezhebi dışındaki görüşleri benimsemekten geri kalmamıştır. Mesela o, Bakara sûresi 221’inci âyetiyle alakalı olarak nikâhta şahit bulundurma konusunu tefsir ederken, İmâm Mâlik’in şahit bulundurmanın şart olmayıp ilan etmenin yeterli olacağına dair görüşünü değerlendirmiş ve sonunda şahit bulundurmanın ilan etmek anlamına gelip yeterli olacağına dair İmâm Ebû Hanîfe ve İmâm Şâfiî’nin görüşlerini tercih etmiştir.²⁹

Kurtubî, kelâmî konularda da Ehl-i sünnet çizgisindeki Eş‘ârî mezhebini benimsemiştir. Bu çerçevede eserlerinde mezhep taassubuna düşmeden diğer mezhepleri eleştirmekten geri durmamıştır. Mesela o, En‘âm sûresi 103’üncü âyetin tefsirinde ru’yetullah ile ilgili olarak, Allah’ın asla görülemeyeceğini ileri sürenlere cevap sadedinde, kıyamet günü Allah’ın görülebileceği kanaatini izhar etmiştir.³⁰

Kurtubî eserlerinde, Kur’ân ve sünnete aykırı bir şey içermeyen sûfî yorumlara ve pek çok meşhur mutasavvıfın görüşüne yer vermiştir. Ancak hurafeye ve cehalete dayalı tasavvufî anlayışlara karşı bakışı da olumsuz olmuş ve bu tür tavırlara karşı çıkmıştır. Mesela

27 Âl-i İmrân 3/118.

28 Kurtubî, *el-Câmi‘ li ahkâmi’l-Kur’ân*, 4/179.

29 Kurtubî, *el-Câmi‘ li ahkâmi’l-Kur’ân*, 3/79.

30 Kurtubî, *el-Câmi‘ li ahkâmi’l-Kur’ân*, 7/56.

o, Sâd sûresi 42'nci âyetindeki “ازكُض بِرِجْلِكَ” “*Ayağımı yere vur*” ifadesinden raksa cevaz çıkaran tasavvuf erbabını “Zahitlik taslayan cahiller” olarak nitelemiştir.³¹

Kurtubî, aşağıda görüleceği üzere tasavvuf konusunda da önemli eserler kaleme almıştır. Bu eserleri göz önüne alındığında, Kurtubî'nin Kur'ân ve sünnet eksenli tasavvufa ve ahlâkî değerlere ne kadar çok önem verdiği rahatlıkla anlaşılabilir. Hâsılı Kurtubî, yazdığı eserlerle ilmî kişiliğini ve İslâmî ilimlere vukufiyetini ortaya koymuştur.

1.3. Eserleri

Kurtubî gerek yetişme tarzı ve gerekse yaşadığı ortam itibarıyla ilmî faaliyetlerin içinde yer almıştır. Daha önce de işaret edildiği gibi devlet kademelerinde görevler almak yerine, kendi halinde yaşamayı, ilim ve telife ağırlık vererek sade bir hayat sürmeyi tercih etmiştir. Onun telif etmiş olduğu tefsir, kıraat, hadis, fıkah, siyer, lügat, tasavvuf ve ahlâka dair eserleriyle ilgili bilgilere, çeşitli kaynaklardan ve özellikle kendisinin değişik eserlerindeki atıflarından ulaşmak mümkündür. Kurtubî'nin eserlerinin bir kısmı basılmış, bir kısmı da henüz basılmamıştır ancak bu eserlerinin yazma nüshaları mevcuttur. Ayrıca Kurtubî'ye ait olduğu bildirildiği halde yazma nüshası bulunmayan eserlerine ilaveten ona nispet edilmesine rağmen kendisine ait olduğu şüpheli olan eserleri de mevcuttur.

1.3.1. Matbu Eserleri

1. *el-Câmi ' li-ahkâmi'l-Kur'ân ve'l-mübeyyin limâ tezammenehû mine's-sünneti ve âyi'l-furkân*

Kurtubî'nin, kendi adıyla özdeşleşmiş en önemli eseridir. “*el-Câmi ' li-ahkâmi'l-Kur'ân*” veya “*Tefsîru'l-Kurtubî*” olarak

31 Sâd sûresi 44'üncü âyetin tefsirinde bu tür örnekler mevcuttur. Bk. Kurtubî, *el-Câmi ' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 15/215.

da bilinen bu eser tefsir kaynakları arasında özel bir önemi ha-
zidir. Müfessir Kurtubî mukaddimedede, eserini oluştururken takip
ettiği metot hakkında ayrıntılı bilgi vermiş ve bu ilkeler çerçeve-
sinde tefsirini tamamlamıştır. Rivayet ve dirayet metodunun us-
taca kullanıldığı bu eser, alanında öncü olmayı hak etmiştir. Bu
eser hakkında ileride ayrıntılı bilgiler verileceği için burada bu
kadarla iktifa edilmiştir.

2. *el-Esnâ fî şerhi Esmâ'illâhi'l-Hüsna ve Sıfâtillâhi'l-ulyâ*

Müellifin, özellikle Allah'ın yüce isimleriyle ilgili âyetlerdeki
açıklamalardan sonra ayrıntılı bilgi edinilmesi için pek çok kez atıfta
bulunduğu bu eser³² farklı isimlerle başka kaynaklarda³³ da ifade
edilmektedir.

Kitap, Kurtubî'nin yazdığı mukaddimededen sonra kırk fasıl ve
her bölümde Allah'ın değişik isimlerinin ele alındığı beş kısımdan
oluşmaktadır. İlk olarak Muhammed Hasan Cebel tarafından tahkik
edilip 580 sayfa olarak yayımlandıktan³⁴ sonra kitabın başka tah-
kikli neşirleri de yapılmıştır.³⁵

32 İsimde takdim tehir ve kısaltmalarla birlikte bk. Kurtubî, *el-Câmi' li
ahkâmî'l-Kur'an*, Mukaddime 6, 1/56, 262, 326, 2/84, 126, 131, 158,
191, 241, 3/243, 328-329, 4/39, 99, 213, 6/386, 7/219, 325-326, 8/328,
9/90, 270, 382, 10/343, 12/72, 211, 14/86, 15/96, 226, 299, 16/8-9, 17,
17/19, 165, 220, 236, 18/48, 19/31, 297, 20/244-245; Kurtubî, *et-Tezkire
bi ahvâli'l-meytâ ve umûri'l-âhire*, 651, 919, 1051.

33 “الإِسْمِي فِي الْأَسْمَاءِ الْحُسْنَى” adıyla bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 50/75.
“كُتَابُ الْأِسْمِي فِي أَسْمَاءِ اللَّهِ الْحُسْنَى” adıyla bk. Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*,
2/87. “شَرْحُ الْأَسْمَاءِ الْحُسْنَى” adıyla bk. Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*,
2/70.

34 Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Esnâ fî şerhi
esmâ'illâhi'l-hüsna*, thk. Muhammed Hasan Cebel (Tanta: Dâru's-
Sahâbe, 1995).

35 Farklı bir nüsha için bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî,
el-Esnâ fî şerhi esmâ'illâhi'l-hüsna ve sıfâtihî, thk. İrfân b. Selîm ed-
Dimeşkî (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1426/2005).

3. *et-Tezkâr fî efdali'l-ezkâr*

Nevevî'nin *et-Tibyân fî âdâbi hameleti'l-Kur'ân* isimli, Kur'an okumanın adap ve erkânından bahseden kitabının metodu örnek alınarak vücut bulan, ancak Nevevî'nin eserinden daha doyurucu olduğu belirtilen bu kitaptan,³⁶ bazı kaynaklarla beraber Kurtubî de kendi eserlerinde bahsetmiştir.³⁷ Eser neşredilmiş halde ilim ehlinin istifadesine sunulmuş vaziyettedir.³⁸

4. *et-Tezkire fî ahvâli'l-mevtâ ve umûri'l-âhire*

Eser, ölüm ve ahiret konularından bahsetmektedir. Kur'an'da bu konular çok geniş olarak yer aldığı için müellif tefsirinde bu kitaptan “التذكرة” adıyla çok defa bahsetmiş ve kitaba sıklıkla atıfta bulunmuştur.³⁹ Bu eser diğer kaynaklarda da birbirine yakın çeşitli isimlerle⁴⁰ anılmıştır. Faydalanılan bir eser olarak tedavülde bulunan kitabın pek çok tahkikli neşri yapılmıştır.⁴¹

36 Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, Mukaddime 6; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 2/70.

37 Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 15/192; Kurtubî, *et-Tezkire bi ahvâli'l-mevtâ ve umûri'l-âhire*, 962; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 2/70.

38 Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *et-Tezkâr fî efdali'l-ezkâr*, nşr. Beşîr Muhammed Uyûn (Dımeşk: Mektebetü Dâri'l-Beyân, 1407).

39 Daha çok “التذكرة” adıyla bk. Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, Mukaddime 6, 1/137, 241, 378, 2/79, 93, 96, 241, 3/276, 4/100, 101, 270, 274, 298, 5/3, 6/133, 136, 422, 7/10, 42, 206, 231, 317, 8/122, 223, 275, 330, 9/96, 269, 316, 325, 336, 356, 364, 379, 383, 10/24, 30, 31, 60, 99, 102, 120, 222, 267, 312, 388, 397, 417, 11/109, 127, 136, 169, 211, 231, 244, 259, 265, 294, 348, 12/30, 55, 154, 13/233, 235, 240, 359, 14/30, 47, 54, 83, 94, 96, 229, 314, 15/50, 129, 157, 255, 262, 279, 286, 312, 325, 353, 16/107, 154, 240, 17/4, 5, 22, 28, 58, 191, 18/3, 269, 19/70, 88, 189, 215, 229, 253, 20/166, 167, 173, 217.

40 “التذكرة” adıyla bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 50/75. “كتاب التذكرة” adıyla bk. Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2/87. “التذكرة في أحوال الموتى وأمور الآخرة” adıyla bk. Süyûtî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 92; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 2/70.

41 Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *et-Tezkire bi ahvâli'l-mevtâ ve umûri'l-âhire*, thk. Sâdık b. Muhammed b. İbrâhîm (Riyad: Mektebetü Dâri'l-Minhâc, 1425).

5. *Kam 'u'l-hırs bi'z-zühd ve'l-kanâ'a ve reddü zülli's-süâl bi'l-kesb ve's-şefâ'a*

İbn Ferhûn'un, "Sahasında bundan daha güzeline şahit olmadım" dediği bu kitaba müellif tefsirinde yer yer atıfta bulunmuş⁴² kitaplarında adından söz etmiş⁴³ ve başka kaynaklarda da bu kitaptan bahsedilmiştir.⁴⁴ Kitap yayınlanarak ilim ehlinin istifade etmesi için kütüphanelerdeki yerini almıştır.⁴⁵

6. *el-İ'lâm bimâ fi dîni'n-Nasârâ mine'l-fesâd ve'l-evhâm ve izhâri mehâsini dîni'l-İslâm ve isbâti nübüvveti nebiyyinâ Muhammed 'aleyhi's-salâtü ve's-selâm*

Kurtubî'ye ait olduğu belirtilen bu kitabın hemen başında eserin, Tuleytula'da (şimdiki Toledo), adı verilmeyen bir kişi tarafından yazılıp Kurtuba'ya gönderilen bir risâleye cevap olarak yazıldığı ifade edilmektedir.⁴⁶ Kurtuba'da yazılmış olan bu kitaptan Kurtubî diğer eserlerinde, özellikle tefsirinde hiç bahsetmemektedir. Her ne kadar kitap Kurtubî'ye ait olarak yayınlanmış olsa da, kitabın Kurtubî'ye ait olup olmadığı kesin değildir.

Bu eserin Köprülü Kütüphanesi'nde bulunan el yazma iki nüshasından 794 sayılı mükerrer olanında müellif adı "Muhammed b. Ahmed b. Ferh el-Kurtubî", 814 sayılı nüshasında "İbn Ferh el-Kurtubî" olarak yazılmıştır.⁴⁷ Bu durum eserin başka bir Kurtubî'ye ait olduğu

42 Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, Mukaddime 6, 5/165, 13/16, 17/43.

43 Kurtubî, *et-Tezkire bi ahvâli'l-mevtâ ve umûri'l-âhire*, 712, 979.

44 Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 2/70.

45 Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *Kam 'u'l-hırs bi'z-zühd ve'l-kanâ'a ve reddü zülli's-süâli bi'l-kesb ve's-şefâ'a*, thk. Mecdî Fethî es-Seyyid (Tanta: Mektebetü's-Sahâbe, 1409/1989).

46 Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-İ'lâm bimâ fi dîni'n-nasârâ mine'l-fesâd ve'l-evhâm ve izhâri mehâsini'l-İslâm*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ (Kahire: Dâru't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 43.

47 Tayyar Altıkulaç, "Kurtubî, Muhammed b. Ahmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/456.

şüphesini ortadan kaldırmış gibi görünüyorsa da, Kurtubî'nin diğer eserlerinde bu kitaptan hiç söz etmemesi, kitabın Kurtubî'ye ait olmadığına dair yorumları önemsemeye değer kalmaktadır.⁴⁸

1.3.2. Henüz Basılmamış Yazma Eserleri

1. *el-İ'lâm fî ma 'rifeti mevlidi'l-Mustafâ 'aleyhi's-salâtü ve's-selâm*

Hz. Peygamber'in nesebi, doğumu ve hayatı gibi hususları içeren bu eser, Kurtubî'nin tefsirinde atıfta bulunduğu bir kitaptır.⁴⁹ Eserin bir nüshası, “*el-İ'lâm fî mâ yecibü 'ale'l-enâm min ma 'rifeti mevlidi'l-Mustafâ 'aleyhi's-selâm*” adıyla Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi 443 numarada kayıtlıdır.⁵⁰

2. *Kasîde fî'stîlâhi'l-hadîs*

Eser hakkında ne Kurtubî'nin kendi eserlerinde ne de diğer kaynaklarda herhangi bir bilgi olmamakla beraber Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisinde Köprülü Kütüphanesi 1559 numarada kayıtlı bir yazma nüshası olduğu bildirilmektedir.⁵¹

3. *et-Takrîb li-kitâbi't-temhîd*

Kitap, İbn Abdülber en-Nemerî'ye (ö. 463/1071) ait olan “*et-Temhîd limâ fî'l-Muvatta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*” adlı eser hakkında yapılmış bir çalışma olup bir nüshası Fas Karaviyyîn Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.⁵²

48 Konuyla ilgili bir değerlendirme için bk. Abdullah Bayram, “Kurtubî'nin Hayatı, İlmî Şahsiyeti ve Tefsirdeki Yeri: Müfessirin Biyografisine Dair Bazı Çalışmaların Eleştirisi Perspektifinden”, *Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (Haziran 2019), 113 (203 nolu dipnot).

49 “الإعلام في معرفة مؤلدي المصطفى عليه الصلاة والسلام” adıyla bk. Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 15/113. “الإعلام بمؤلدي النبي عليه السلام” adıyla bk. Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 15/217.

50 Altıkulaç, “Kurtubî, Muhammed b. Ahmed”, 26/456.

51 Altıkulaç, “Kurtubî, Muhammed b. Ahmed”, 26/456.

52 Altıkulaç, “Kurtubî, Muhammed b. Ahmed”, 26/456.

4. *el-Misbâ fi'l-cem' beyne'l-ef'âl ve's-sihâh*

Kurtubî'nin lügat alanında telif ettiği bu eser, Ebü'l-Kâsım Ali b. Ca'fer'in (ö. 515/1122) “*el-Ef'âl*” ve Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî'nin (ö. 400/1009 öncesi) “*es-Sihâh fi'l-lüga*” adlı eserlerinden örneklerin çıkarılması suretiyle yapılan bir ihtisardır.⁵³

Muhtasarü's-sihâh adıyla da anılan bu eserin başka nüshalar yanında bir nüshası da Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa bölümü 2682 numarada kayıtlıdır.⁵⁴

5. *Risâle fi elkâbi'l-hadîs*

Kurtubî'nin hadis ilmine dair yazdığı henüz yayımlanmamış bir eserdir. Kitabın yazma nüshası Cezayir Kütüphanesi 377 numarada kayıtlıdır.⁵⁵

1.3.3. Kurtubî'ye Ait Olup Günümüze Henüz Ulaşmamış Eserleri

1. *Ürcûze fi esmâ'i'n-nebiyyi sallallâhü te'âlâ 'aleyhi ve sellem*

Hız. Peygamber'in üç yüzden fazla isminin bir araya getirilip açıklamalarının yapıldığı bildirilen bu eser⁵⁶ Kurtubî'nin tefsirinde atıfta bulunduğu,⁵⁷ ancak günümüze ulaşıp ulaşmadığı konusunda herhangi bir bilginin mevcut olmadığı bir kitaptır.

2. *Şerhu't-Tekassî limâ fi'l-Muvatta' min Hadîsi Resûlillâh sallellâhü aleyhi ve sellem*

53 Kasabî, *el-Kurtubî*, 48; Bel'am, *el-Kurtubî*, 149; Selmân, *el-İmâmü'l-Kurtubî*, 153.

54 Altıkulaç, “Kurtubî, Muhammed b. Ahmed”, 26/456.

55 Kasabî, *el-Kurtubî*, 48; Bel'am, *el-Kurtubî*, 148; Selmân, *el-İmâmü'l-Kurtubî*, 153.

56 Kurtubî, *el-Câmi'u li ahkâmi'l-Kur'ân*, Mukaddime 6; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 2/70.

57 Kurtubî, *el-Câmi'u li ahkâmi'l-Kur'ân*, 10/349, 350.

İbn Abdülber en-Nemerî'ye ait olan “*et-Tekassî li-Hadîsi'l-Muvatta` ve şüyûhi'l-Îmâm Mâlik*” adlı eser üzerine yazılmış bir şerh olup⁵⁸ günümüze ulaşmış ulaşmadığı bilinmemektedir.

3. *Menhecü'l-ubbâd ve mehaccetü's-sâlikîne ve'z-zühhâd*

Kurtubî'nin tefsirinde bahsedip atf yaptığı⁵⁹ bu eserin tasavvufia ilgili bir çalışma olduğu anlaşılmaktadır. Kitabın günümüze ulaşmış ulaşmadığı bilinmemektedir.

4. *el-Muktebes fî şerhi Muvattai Mâlik b. Enes*

Kurtubî'nin tefsirinde yer yer bahsettiği ve atf yaptığı bu eser⁶⁰ hakkında başka kaynaklarda herhangi bir bilgi mevcut değildir ve eserin günümüze ulaşmış ulaşmadığı da henüz bilinmemektedir.

5. *el-Lüme'u'l-lü'lü'yye fî şerhi'l-ısrîniyyâti'n-nebeviyye*

Kurtubî bu eserinin, Fâdâî'ye ait olan “*el-ısrîniyyâti'n-Nebeviyye*” veya “*el-Aşru beyyinâti'n-nebeviyye*” isimli kitabın şerhi olduğunu tefsirinde beyan etmektedir.⁶¹ Kitabın günümüze ulaşmış ulaşmadığı bilinmemektedir.

6. *el-İntihâz fî kurrâi ehli'l-Kûfe ve'l-Basra ve'ş-Şâm ve Ehli'l-Hicâz*

Kurtubî, kıraat ilmine dair olan bu eserinden, kendi kitabında bahsetmektedir,⁶² ancak bu kitabın da günümüze ulaşmış ulaşmadığı meçhuldür. Belki bu da diğerleri gibi bir tomar arşiv belgesi olarak tozlu raflarda kendisini keşfedecek çalışkan araştırmacıları beklemektedir.

58 Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 2/70; Kasabî, *el-Kurtubî*, 47; Bel'am, *el-Kurtubî*, 149; Selmân, *el-Îmâmü'l-Kurtubî*, 152.

59 Kurtubî, *el-Câmi` li ahkâmi'l-Kur'ân*, 15/216.

60 Kurtubî, *el-Câmi` li ahkâmi'l-Kur'ân*, 3/9, 84, 12/100, 14/30.

61 Kurtubî, *el-Câmi` li ahkâmi'l-Kur'ân*, 10/268, 16/146, 10/268.

62 Kurtubî, *et-Tezkâr fî efdâli'l-ezkâr*, 33, 179.

1.3.4. Kurtubî'ye Ait Olup Olmadığı Net Olmayan Eserler

Bu bölümde Kurtubî'ye ait olmadığı halde gerek isim benzerliğinden gerekse bazı yanlış anlamalardan dolayı ona nispet edilen eserler üzerinde durulacaktır.

1. *Akdiyetü Resûlillâh sallallâhü aleyhi ve sellem*

Bazı araştırmacılar tarafından Kurtubî'ye nispet edilen ⁶³ bu eser aslında Ebû Abdullâh Muhammed b. el-Ferec el-Kurtubî'ye (ö. 497/1104) aittir ve matbu olarak da elimizde mevcuttur. ⁶⁴

2. *el-İnsâf fîmâ beyne'l-ulemâi mine'l-ihtilâf*

Bu eserin de bazı kaynaklarda Kurtubî'ye ait olduğu ifade edilmesine rağmen aslında kitap Yûsuf b. Abdullah el-Kurtubî'ye (ö. 463/1071) aittir. ⁶⁵

3. *Usûlü'l-fıkh*

Kurtubî'ye ait bu isimde bir kitaptan bahsedilmekle ⁶⁶ beraber bu durum muhtemelen bir yanlış anlaşılardan kaynaklanmıştır ve onun böyle bir eseri mevcut değildir.

2. Tefsirdeki Yeri

2.1. Tefsiri

Kurtubî'nin en önemli eseri sayılan “*el-Câmi li-ahkâmi'l-Kur'ân ve'l-mübeyyin limâ tezammenehû mine's-sünneti ve âyi'l-furkân*” ahkâm tefsiri olarak kaleme alınmıştır. Tefsirin hangi tarihte yazıldığı tam olarak bilinmemektedir. Kurtubî, diğer kitaplarına sıklıkla

63 Kasabî, *el-Kurtubî*, 48; Bel'am, *el-Kurtubî*, 149.

64 Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Ferec el-Kurtubî, *Akdiyetü Resûlillâh sallallâhü aleyhi ve sellem* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1426).

65 Selmân, *el-İmâmü'l-Kurtubî*, 144.

66 Meşhûr Hasan Selmân - Cemâl Abdüllatîf ed-Desûkî, *Keşşâf tahlîlî li'l-mesâili'l-fıkhîyye fi tefsîri'l-Kurtubî* (Taif: Mektebetü's-Siddîk, 1408/1988), 23.

atflar yapması sebebiyle bu eserin, hayatının ikinci safhasını yaşadığı Mısır döneminde yazıldığı yorumu yapılabilir.

Kurtubî Tefsîri, bir ahkâm tefsiri olmasına rağmen sadece ahkâm âyetlerinin tefsir edildiği bir eser değildir. Ahkâm tefsirleri metot olarak ibadet esasları, muamelât ve ukûbâtla ilgili âyetlerin açıklanmasını konu edinen bir disiplin olmasına rağmen Kurtubî'nin tefsirinde, ahkâm âyetlerinin yanında diğer âyetler de farklı yönleriyle Mushaf sırasına göre ele alınarak detaylı bir şekilde açıklanmıştır. Bu tefsirde âyetler sebab-i nüzul, kıraat farklılıkları, nâsih-mensûh, itikadî meseleler ve âyetlerin ortaya koyduğu hükümler açısından incelenmiş ve lügavî tahlillerde bulunulmuştur. Bunlar yapılırken âyetin tefsiriyle ilgili rivayet ve görüşler nakledilmiş, üzerinde değerlendirmeler yapılarak bir tercihte bulunulmuş ve bir sonuca varılmıştır. Rivayet ve dirayet esaslarının ustalıkla uygulandığı tefsir, sistematik olarak âyetlerin içerdiği meseleleri müstakil başlıklar halinde ele almış ve her bir mesele bu başlıklar altında etraflıca incelenmiştir.

Tefsirin girişinde Kurtubî, Kur'ân'ın fazileti, okunuş esasları, i'câzı, toplanması ve tertibi, yedi harf meselesi, kıraatler, müfessirlerin dereceleri, Kur'ân'ın sünnet ile açıklanması, rey tefsiri, Kur'an'ın irabı gibi pek çok meseleyi ele almıştır. Bunun yanında bu tefsirini yazma gayesini kaleme alırken takip ettiği metodu da şöyle açıklamıştır: “Ömrüm boyunca, göklerin eminden yeryüzünün eminine indirilen Allah'ın kitabı ile hemhâl olmaya ve bütün gücümle onun üzerinde yoğunlaşmaya gayret ettim. Bu esnada tefsirdeki nükteleri de içinde barındıracak şekilde dil, irab ve kıraat konularını ifade ettim. Kalpleri doğru yoldan sapmış dalâlet ehline gereken cevabı verdim. Bunların yanında ahkâma, âyetlerin iniş sebeplerine dair rivayetleri, âyetler arasındaki müşkil gibi görünen hususları açıklayan pek çok hadisi tefsir ilmine taşıyarak hem bu rivayetleri hem de seleften nakledilen görüşleri açıkladım.”⁶⁷

67 Kurtubî, *el-Câmi 'li ahkâmi'l-Kur'ân*, 1/2-3.

Kurtubî tefsiri yazma gayesini böylece belirledikten sonra tefsirini yazarken tabi olduğu ilkeleri de şu şekilde belirtmiştir: “Bu kitaptaki tüm sözleri söyleyenlerine, hadisleri de musannıflarına dayandırdım. Müfessirlerin eserlerine aldığı kıssalardan, tarihçilerin verdiği haberlerden sadece lüzumlu olanları alıp diğerlerine yer vermedim. Bunların yerine “*Mesele*” adını verdiğim ahkâm âyetlerinin açıklamalarını koydum.”⁶⁸ Kurtubî, ilkesel olarak ortaya koyduğu bu hususlara büyük oranda uymuş ve eserini, tefsir literatüründe nakledilen görüşlerin kaynaklarının tespiti ve tasnifi açısından önemli bir konuma yükseltmiştir.

2.2. Tefsirdeki Metodu

Kurtubî, tefsirinde hem rivayet hem de dirayet metodunu oldukça başarılı bir şekilde kullanmıştır. Onun tefsir metodu belirlenirken bu iki husus göz önüne alınmak durumundadır. Çünkü o, Kur’ân âyetlerinin birbiriyle irtibatını kurarak âyetlerin bir kısmını diğerleriyle tefsir etmiş, tefsirde sünneti, sahabe ve tabiîn görüşlerini ustalıkla kullanmıştır. Farklı kıraatlerin tefsir değeri üzerinde durmuş, bunların yanında Arap dili ve şiirinden oldukça faydalanmıştır. Şu husus iyi bilinmelidir ki nakil olmadan tefsir olmaz; nakil, akıl süzgecinden geçmeden yeterince verimli olmaz; akıl ise sahih bir nakle dayanmadıkça her zaman doğru sonuçlara ulaşamaz. Bu sebeple nakil ve akıl, yani rivayet ve dirayet birbirini tamamlayan iki önemli unsurdur. Kurtubî de tefsirinde tüm bu unsurları ustalıkla kullanarak kendi zamanına göre rivayet ve dirayet metodunun güzel bir örneğini oluşturmuştur.

2.2.1. Kur’ân’ı Kur’ân’la Tefsiri

Kur’ân tefsirinde öteden beri muteber olan metotlardan bir tanesi hiç şüphesiz Kur’ân’ı kendi bütünlüğü ve bağlamı içerisinde, yine

68 Kurtubî, *el-Câmi‘ li ahkâmi’l-Kur’ân*, 1/3.

Kur'ân'ın diğer âyetleri ile tefsir etmektir. Zira bu metot, Kur'ân'ın da açık bir şekilde vurguladığı ve teşvik ettiği bir husustur.⁶⁹ Bu sebeple Kurtubî'nin de Kur'ân'ı tefsir etmek için başvurduğu ilk kaynak, Kur'ân'ın bizzat kendisi olmuştur.

Kurtubî:

صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ

“Bizi gazaba uğrayanların ve sapıkların yoluna değil de doğru yola, kendilerine nimet verdiklerinin yoluna ilet.”⁷⁰ âyetinin “Kendilerine nimet verilenler” bölümünü, Nisâ sûresi 69'uncu âyeti ile açıklamıştır:⁷¹

وَمَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَالرَّسُولَ فَأُولَئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ وَالصِّدِّيقِينَ وَالشُّهَدَاءِ وَالصَّالِحِينَ وَحَسُنَ أُولَئِكَ رَفِيقًا

“Kim Allah'a ve Peygambere itaat ederse bilsin ki böyleleri Allah'ın kendilerine nimet verdiği peygamberlerle, sıddıklarla, şehitlerle ve salih kimselerle birlikte olacaktır. Bunlarla arkadaş olmak ne güzeldir.”

Böylece Allah'ın kendilerine nimet verdiği kimselerin, peygamberler, sıddıklar/Allah'a verdikleri itaat sözüne sadık kalanlar, şehitler/Allah'ın gösterdiği hedefler uğruna canını ortaya koyanlar ve salihler/kendilerini ıslah eden kimseler olduğunu ortaya koymuştur.

Yine aynı şekilde Kurtubî:

شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ هُدًى لِّلنَّاسِ وَبَيِّنَاتٍ مِّنَ الْهُدَىٰ وَالْفُرْقَانِ...

69 Elif Lâmi Râ! Bu Kur'ân, her işi hikmete dayalı olan ve her şeyden haberdar olan Allah katından gönderilmiş, âyetleri muhkem olarak ortaya konmuş ve sonra ayırtılı olarak açıklanmış bir kitaptır.” (Hûd 11/1).

70 el-Fâtiha 1/7.

71 Kurtubî, el-Câmi ' li ahkâmi'l-Kur'ân, 1/149.

“Ramazan ayı, insanlar için hidayet rehberi olan, onları doğru yola ulaştırarak ve hak ile batılı birbirinden ayıran delilleri içinde barındıran Kur’an bu ayda indirilmiştir...”⁷² âyetindeki “الَّذِي أَنْزَلَ فِيهِ” ifadesinin Kur’ân’ın, Ramazan ayında indiğinin kesin ifadesi olduğunu belirttikten sonra bunu ispat için farklı âyetlerden deliller getirmektedir. İlk olarak:

حَمِّ وَالْكِتَابِ الْمُبِينِ. إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ مُبَارَكَةٍ...

“Hâ. Mîm. Hak ve hakikati açıkça ortaya koyan kitaba/Kur’ân’a yemin olsun ki, biz onu mübarek bir gecede indirdik...”⁷³ âyetini delil getirerek Kur’an’ın Ramazan ayında mübarek bir gecede indirildiğine vurgu yapmış, daha sonra da bu mübarek gecenin Kadir gecesini olduğunu belirtmek üzere şu âyeti delil getirmiştir:⁷⁴

إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ

“Biz Kur’ân’ı Kadir gecesinde indirdik.”⁷⁵

Böylece Kur’ân’ın Ramazan ayında, mübarek bir gece olan Kadir gecesinde indirildiğini beyan etmiştir.

2.2.2. Kur’ân’ı Sünnetle Tefsiri

En çok müracaat edilen tefsir metotlarının bir tanesi de Kur’ân’ın Hz. Peygamber’in açıklamaları istikametinde tefsir edilmesidir. Zira Hz. Peygamber, Kur’ân’ın hem mübelliği⁷⁶ hem de mübeyyini^{77/}

72 el-Bakara 2/185.

73 ed-Duhân 44/1-3.

74 Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, 2/297.

75 el-Kadr 97/1.

76 “Ey Peygamber! Rabbin tarafından sana indirilenleri tebliğ et.” (el-Mâide 5/67).

77 “(Ey Peygamber!) Şimdi sana Kur’ân indirdik ki kendileri için indirilen şeyin ne olduğunu insanlara açıklayasın...” (en-Nahl 16/44).

müfessiridir. Dolayısıyla Kur'ân'ı tefsir etmeye en yetkili olan kişidir. Hz. Peygamber'in, Kur'ân müfessiri bir Resul olarak din ile ilgili söylediği şeyler vahiyden başka bir şey değildir.⁷⁸ Bu bakış açısından yola çıkan⁷⁹ Kurtubî de âyetleri tefsir ederken Hz. Peygamber'in tefsirine müracaat ederek âyetleri sünnet yardımıyla anlamaya çalışmıştır.

Kurtubî:

وَالَّذِينَ يُؤْتُونَ مَا آتَوْا وَقُلُوبُهُمْ وَجِلَةٌ أَنَّهُمْ إِلَى رَبِّهِمْ رَاجِعُونَ

“Onlar, yaptıkları işleri, Rablerinin huzuruna çıkacakları endişesiyle yürekleri titreyerek yaparlar.”⁸⁰ âyetini tefsir ederken, Hz. Âişe'nin, Hz. Peygamber'e bu âyetle ilgili “Yürekleri titreyen bu kişiler, içki içip hırsızlık eden kimseler mi de bu şekilde endişe duyuyorlar.” şeklinde sorduğu bir soruya cevaben âyeti şöyle tefsir etmiştir: “Ey Sıddîk'ın kızı, aksine bunlar oruç tutup namaz kılan ve sadaka vererek infakta bulunan kimselerdir. Ancak bu kişiler yaptıkları ameller kendilerinden kabul olunmayacak diye endişe duymakta ve bu yüzden hayırlı işler yapma konusunda öncülük etmektedirler.”⁸¹

Bu tefsirde, müminlerin yaptığı ibadetlere ve amellere güvenmeksizin devamlı bir teyakkuz halinde ve Allah'a karşı layıkıyla ibadet edememe endişesi içerisinde olmaları gerektiği ifade edilmiştir.

78 “O kendi arzusuna göre konuşmuyor. Onun konuştuıkları, kendisine indirilen vahiyden başka bir şey değildir.” (en-Necm 53/3-4).

79 “وَفِيهَا أَيْضًا دَلَالَةٌ عَلَى أَنَّ السُّنَّةَ كَالْوَحْيِ الْمُنَزَّلِ فِي الْعَمَلِ.” “Necm sûresi 3-4. âyetler, sünnetin, amel etme açısından vahye denk olduğuna delalet etmektedir.” Kurtubî, *el-Câmi` li ahkâmi'l-Kur`ân*, 17/85.

80 el-Mü'minûn, 23/60.

81 Kurtubî, *el-Câmi` li ahkâmi'l-Kur`ân*, 12/132. Rivayetin hadis kaynaklarındaki metni için bk. Muhammed b. Îsâ et-Tirmizî, *Sünen*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998), “Tefsîr”, 24 (No. 3175).

Aynı şekilde:

فَأَمَّا مَنْ أُوْتِيَ كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ * فَسَوْفَ يُحَاسَبُ حِسَابًا يَسِيرًا

Kurtubî, “Amel defteri sağdan verilecek kimse kolay bir hesaba çekilecektir.”⁸² âyetini “Hesaba çekilen kimseler müminlerdir ve bunların hesabı ayrıntılı olmayacaktır.” şeklinde açıklamış ve bu tefsirini Hz. Peygamber’in hadisiyle pekiştirmiştir. Hz. Âişe’den rivayet edilen bir hadiste Hz. Peygamber: “Her kim hesaba çekilirse o kimse azaba uğratılır.” buyunca Hz. Âişe: “Yâ Resulallah! Allah Kur’an’da ‘Amel defteri sağdan verilecek kimse kolay bir hesaba çekilecektir’ buyurmuyor mu?” diye sormuş ve bunun üzerine Hz. Peygamber: “Bu âyette bahsedilen o hesap değildir; o, hesabın arz edilmesidir. Benim bahsettiğim ayrıntılı olarak hesaba çekilmedir. Zira kıyamet gününde inceden inceye hesaba çekilen kimse azaba uğratılır” buyurmuştur.⁸³

Bu tefsirle de müminlerin hesabının ayrıntılara girilmeden yapılacağı ve bu durumun onların kurtuluşuna vesile olacağı ifade edilmiştir.

2.2.3. Kur’ân’ı Kıraatlerle Tefsiri

Kurtubî, tefsirinde kıraat farklılıklarına da vurgu yapmış, farklı kıraatler içinden anlama en uygun olanını tercih etmiş ve tefsirle ilgili hususlarda şâz kıraatlerden dahi faydalanmıştır.

82 el-İnşikâk 84/7-8.

83 Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, 19/272. Rivayetin hadis kaynaklarındaki metni için bk. Muhammed b. İsmâil Buhârî, *Sahîh*, thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır en-Nâsır (b.y.: Dâru Tavki’n-Necât, 1422), “İlim”, 36 (No. 103); Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *Sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, ts.), “Cennet”, 79; Ebû Dâvûd Süleyman b. Eş’as es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Şuayb el-Arnaût – Muhammed Kâmil Karabelli (b.y.: Dâru’r-Risâleti’l-Âlemiyye, 1430/2009), “Cenâiz”, 3 (No. 3093); Tirmizî, “Sıfatü’l-Kiyâme”, 5 (No. 2426); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (b.y.: Müessesetü’r-Risâle, 1421/2001), 40/236 (No. 24200).

Kurtubî, Fâtîha sûresindeki “مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ” “*Hesap gününün yegâne hâkimidir.*” âyetini tefsir ederken “مَالِكِ” sözcüğü için “مَالِكِ” ve “مَلِكِ” olmak üzere iki çeşit kıraat olduğunu naklederek⁸⁴ bu iki okunuştan hangisinin daha belîğ olduğu üzerinde durmuştur. Sonunda “مَلِكِ” şeklindeki okunuşun “مَالِكِ” okuyuşundan daha yaygın ve daha belîğ olduğunu ifade etmiş, her melikin mâlik olduğu ancak her mâlikin melik olmadığı tezinden yola çıkarak “مَلِكِ” okunuşunu tercih etmiştir.⁸⁵

Kurtubî, Mushaf hattına uymayan kıraatleri sahih kabul etmekle beraber onları tefsir açısından değerli bulmaktadır. Mesela o:

أَوَلَا يَذْكُرُ الْإِنْسَانُ أَنَا خَلَقْنَاهُ مِنْ قَبْلُ وَلَمْ يَكُ شَيْئًا

“*İnsan, daha önce hiçbir şey değil iken kendisini yaratıp varlık sahnesine çıkardığımızı düşünmez mi?*”⁸⁶ âyetindeki “أَوَلَا يَذْكُرُ” “Düşünmez mi?” ifadesinin farklı okunuşları üzerinde durmuştur. Bu ifadeyi Âsım dışındaki Kûfeliler, Mekkeliler, Ebû Ömer ve Ebû Ca‘fer’in “أَوَلَا يَذْكُرُ” “Düşünüp öğüt almaz mı?” şeklinde okuduğunu; Şeybe, Nâfi‘ ve Âsım’ın ise “أَوَلَا يَذْكُرُ” şeklinde şeddesiz olarak okuduğunu belirtmiştir. “*Ne var ki bundan sadece aklıselim sahipleri öğüt alır.*”⁸⁷ âyetini de örnek göstererek şeddeli okuyuşun tercih edildiğini söylemiş ve bu kıraatte fiilin aslının “يَذْكُرُ” olduğunu ilave etmiştir. Daha sonra Übey’in de “يَذْكُرُ” şeklinde okuduğunu belirterek bu okuyuşun Mushaf hattına aykırı olmasına rağmen, bunun tefsir açısından bir değeri olduğunu ifade etmiş ve tefsir olarak kabul edilebileceğini beyan etmiştir.⁸⁸

84 Her iki kıraatle ilgili rivayetler için bk. Tirmizî, “Kurâât”, 1 (No. 2927-2928).

85 Kurtubî, *el-Câmi‘ li ahkâmi’l-Kur‘ân*, 1/140.

86 Meryem 19/67.

87 ez-Zümer 39/9.

88 Kurtubî, *el-Câmi‘ li ahkâmi’l-Kur‘ân*, 11/131.

2.2.4. Kur’ân’ı Arap Dili ve Şiiriyle Tefsiri

Kurtubî, âyetlerdeki lafızların anlamını, sözcüklerin kökenini ifade ederken şiirden delil getirme metodunu kullanarak Arap şiirinden deliller getirmekte ve bunu çokça kullanmaktadır.

Mesela Bakara sûresi “...ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ...” *“Bu, kendisinde hiçbir şüphenin bulunmadığı bir kitaptır.”*⁸⁹ âyetindeki “ذَلِكَ” sözcüğünün hem gaibe/üçüncü şahıslara hem de birinci şahıslara işaret ettiğini beyan etmiştir. Bu duruma örnek olarak Allah’ın kendi zatıyla alakalı olarak “...ذَلِكَ عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ...” *“İşte bu Allah, görünen ve görünmeyen her şeyi bilir...”*⁹⁰ âyetinde “ذَلِكَ” sözcüğünü kullandığını bildirmiştir. Bunun yanında bu kullanıma Hufâf b. Nudbe’nin şu şiirini de örnek olarak göstermiştir:

أَقُولُ لَهُ وَالرُّمْحُ يَأْطُرُ مَثْنَهُ   تَأْمَلُ خُفَافًا إِنِّي أَنَا ذَلِكَا

*“Mızrak belini bükerken ona dedim ki: Hufâf’ı iyi düşün. İşte o (düşündüğün) kişi benim!”*⁹¹ Burada şair kendisinden bahsederken “ذَلِكَ” sözcüğünü kullanmıştır.

Kurtubî, âyetteki “رَيْبٌ” sözcüğü üzerinde de durmuş, kelimelere o günün Araplarının yüklediği manayı tespit etmeye çalışmış ve verdiği her anlamı desteklemek üzere değişik şairlerin şiirlerinden deliller getirmiştir:

1. “رَيْبٌ” kelimesinin “Şüphe” anlamına geldiğini bildirmiş ve bu anlamı desteklemek üzere Abdullah b. ez-Ziba’rî’nin şu şiirini delil getirmiştir:

لَيْسَ فِي الْحَقِّ يَا أَمِيمَةً رَيْبٌ   إِنَّمَا الرَّيْبُ مَا يَقُولُ الْجَهْلُ

89 el-Bakara 2/2.

90 es-Secde 32/6.

91 Kurtubî, *el-Câmi` li ahkâmi`l-Kur’ân*, 1/157.

“Ey Umeyme, hakta şüphede diye bir şey olmaz. Asıl şüphede cahilin söylediği sözdendir.”

2. “رَيْبٌ” kelimesinin “Töhmüt” anlamına geldiğini bildirmiş ve bu anlamı desteklemek üzere Cemîl’in şu şiirini delil getirmiştir:

بُئَيْتُهُ قَالَتْ يَا جَمِيلُ أَرَبْتَنِي فَكَلْتُ كِلَانَا يَا بُئَيْتُنُ مَرِيْبُ

“Buseyne dedi ki, ey Cemîl beni töhmüt altında bıraktın. Ben de dedim ki, ey Buseyne ikimiz de (muhababını) töhmüt altında bırakan kimseleriz.”

3. “رَيْبٌ” kelimesinin “İhtiyaç” anlamına geldiğini bildirmiş ve bu anlamı desteklemek üzere bir şairin şu şiirini delil getirmiştir:

فَضَيْنَا مِنْ تَهَامَةٍ كُلِّ رَيْبٍ وَخَيْرٌ ثُمَّ أَجْمَعْنَا السُّيُوفَا

“Tihame’den ve Hayber’den her türlü ihtiyacımızı karşıladık, sonra da tüm kılıçları topladık.”⁹²

Hâsılı Kurtubî tefsirinde rivayet ve dirayet metodunu büyük bir ustalıklarla kullanarak devrinin başvurulabilecek tüm bilgi kaynaklarından faydalanmış, eserini, önemli bir başvuru kitabı ve kültür mirası olarak bizlere hediye etmiştir.

Sonuç

Kurtubî, İslâm dünyasının çok zor sınavlardan geçtiği bir dönem olan 13. yüzyılda Endülüs’te ve buranın düşman eline geçmesinden sonra da hem doğudan hem de batıdan pek çok âlimin sığındığı ve böylece önemli bir ilim merkezi haline gelen Mısır’da yaşamıştır. İslâm dünyasının doğusunun Moğol istilasıyla, batısının ise Haçlı seferleriyle kısıpaca alındığı bu zorlu dönemde Kurtubî, ilim-irfan ile meşgul olmuş, öğrenciler yetiştirmiş ve asırlar boyu Müslümanların elinden düşmeyecek ölümsüz eserler bırakmıştır.

92 Kurtubî, *el-Câmi ‘li ahkâmi’l-Kur’ân*, 1/159.

Bu eserler arasında en önemlisi Ahkâmu'l-Kur'ân formunda yazdığı ancak kendine özgü üslubuyla diğer ahkâm tefsirlerinden ayrılan *el-Câmi ' li ahkâmi'l-Kur'ân* adlı tefsiridir. Kurtubî bu eserinde hem rivayet hem de dirayet metodunu oldukça başarıyla uygulamıştır. Kur'an âyetlerinin birbirleriyle olan alakalarını tespit ederken dirayeti, tespitini yaptığı bu âyetlerin birbirini tefsir ettiğinin örneklerini verirken de rivayeti kullanmıştır. Kurtubî, Hz. Peygamber'in, sahabe ve tabînin âyetlere getirdiği yorumları tespit edip kullanırken de çok titiz davranmış, bu alanda hadis bilgisinin de desteğiyle tüm rivayetleri kaynağından tespit etmiştir.

Ahkâma taalluk eden konularda diğer mezheplerin görüşleriyle birlikte kendi mezhep görüşlerini de tenkit etmekten geri durmamış ve gerektiğinde başka mezheplerin görüşlerini tercih etmekten çekinmemiştir. Her vesileyle taassubu reddetmiş ve Kur'an ve sünnetten uzaklaşan tasavvuf anlayışını eleştirmekten de geri durmamıştır.

Tefsirinde kıraat farklılıklarına temas etmiş, bazen bu farklı okuyuşları bir bilgi olarak sunmanın yanında bazen de okuyuşlar arasında tercihte bulunmuştur. Şâz kıraatlerin bir kısmını tamamen reddetmek yerine bunların tefsir değeri üzerinde durmuş ve bu kıraatleri tefsirinde kullanmıştır. Kelimelerin anlamlarını tespit ederken Arap dilinin inceliklerini ortaya koymuş ve oldukça fazla miktarda şiirden faydalanmıştır.

Kurtubî tefsirinde rivayetleri ustaca kullanmış ama bu rivayetleri akıl süzgecinden geçirmeyi de ihmal etmemiştir. "Akıllı nakilden soyutlayarak putlaştırmak ne kadar tehlikeli ise nakli de akıl olmaksızın okumak o kadar tehlikelidir" ilkesinin önemli bir örneğini sunmuş, tefsirinde rivayet ve dirayet metodunu büyük bir incelikle hayata geçirmiştir.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel. *Müsned*. Thk. Şuayb el-Arnaût vd. 45 Cilt. b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- Altukulaç, Tayyar. "Kurtubî, Muhammed b. Ahmed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/455-457. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Bayram, Abdullah. "Kurtubî'nin Hayatı, İlmî Şahsiyeti ve Tefsirdeki Yeri: Müfessirin Biyografisine Dair Bazı Çalışmaların Eleştirisi Perspektifinden". *Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (Haziran 2019), 90-126.
- Bel'am, Miftâh es-Senûsî. *el-Kurtubî; Hayâtühû ve âsâruhü'l-ilmîyye ve menhecühû fi't-tefsîr*. Bingazi: Câmî'atü Kâryûnus, 1998.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil. *Sahîh*. thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır en-Nâsır. 9 Cilt. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422.
- Dâvûdî, Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed. *Tabakâtü'l-müfessirîn li'd-Dâvûdî*. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-İlmîyye, ts.
- Ebû Dâvûd Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. Thk. Şuayb el-Arnaût – Muhammed Kâmil Karabelli. 7 Cilt. b.y.: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemîyye, 1430/2009.
- Ebû'l-Fidâ, İmâdüddîn el-Melikü'l-Müeyyed İsmail b. Ali. *el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer*. 4 Cilt. yy.: Matbaatu'l-Hüseyniyye el-Mısıriyye, ts.
- Eşbâh, Yûsuf. *Târîhu'l-Endülüs fi ahdi'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn*. çev. Muhammed Abdullah Annân. 2 Cilt. Kahire: el-Merkezü'l-Kavmî li't-Tercüme, 2014.
- Hamilton, Bernard. "Three Patriarchs at Antioch, 1165-1170". *Gesta Dei per Francos*. ed. Benjamin Z. Kedar, Michel Balard, Jonathan Riley-Smith. 199-207. Aldershot: Ashgate, 2001.
- İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzu'z-zâhir fi sîret-i Meliki'z-Zâhir*. thk. Abdülaziz el-Huveytur. Riyâd: Meşveret, 1396/1976.
- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ-i ebnâi'z-zamân*. thk. İhsân Abbâs. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1971.
- İbn Şeddâd, İzzüddîn. *el-A'lâku'l-hatîre fi zikr-i ümerâi'ş-Şâm ve'l-Cezîre*. b.y.: y.y., ts.

- İbn Vâsıl, Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Sâlim b. Nasrillâh et-Temîmî. *Müferricü'l-kürûb fî ahbâri Benî Eyyûb*. thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl vd. 5 Cilt. Kahire: el-Matbaatü'l-Emîriyye, 1377/1957.
- Jean de Joinville. *Bir Haçlının Hatıraları*. çev. Cüneyt Kanat. İstanbul: Vadi Yayınları, 2002.
- Karakuş, Nadir. "Miladi XII. ve XIII. Asırlarda Dımaşk ve Haçlılar". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/1 (Haziran 2018), 189-213.
- Karakuş, Nadir. *Haçlı Seferlerinde Av ve Avcı*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2020.
- Kasabî, Mahmûd Zelat. *el-Kurtubî ve menhecühü fî't-tefsîr*. Beyrut: el-Merkezü'l-Arabî, ts.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed el-Berdûnî – İbrahim Etfîş. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Küttübî'l-Mısriyye, 2. Basım, 1384/1964.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Esnâ fî şerhi esmâ' illâhi'l-ğüsna ve sıfâtihi*. thk. İrfân b. Selîm ed-Dımeşkî. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1426/2005.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Esnâ fî şerhi esmâ' illâhi'l-ğüsna*. thk. Muhammed Hasan Cebel. Tanta: Dâru's-Sahâbe, 1995.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-İ'lâm bimâ fî dîni'n-naşârâ mine'l-fesâd ve'l-evhâm ve'izhâri meğâsini'l-İslâm*. thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ. Kahire: Dâru't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *et-Tezkâr fî efdâli'l-ekzâr*. nşr. Beşîr Muhammed Uyûn. Dımeşk: Mektebetü Dâri'l-Beyân, 3. Basım, 1407.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *et-Tezkire fî ahvâli'l-mevtâ ve umûri'l-âhire*. thk. Sâdık b. Muhammed b. İbrâhîm. Riyad: Mektebetü Dâri'l-Minhâc, 1425.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Ķam 'u'l-ğurş bi'z-zühdi ve'l-kanâ'a ve reddü züllî's-süâli bi'l-kesb ve's-şefâ'a*. thk. Mecdî Fethî es-Seyyid. Tanta: Dâru's-Sahâbe, 1409/1989.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Ferec. *Akdiyetü Resûlillâh sallallâhü aleyhi ve sellem*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1426.
- Le Goff, Jacques. "Saint Louis and the Mediterranean", *Mediterranean Historical Review* 5 (1990), 21-43.

- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *Sahih*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Ömerî, Şihâbüddîn b. Fazlullah. *Mesâlikü'l-epsâr, Türkler Hakkında Duyduklarım ve Gördüklerim*. çev. D. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2014.
- Özcan, Esat. *Eyyûbî-Memlûk Döneminde Tefsir (Ezdî Örneği)*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2019.
- Safedî, Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnaût – Türkî Mustafâ. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1420/2000.
- Selmân, Meşhûr Hasan Mahmûd. *el-İmâmü'l-Kurtubî: Şeyhu eimmeti't-tefsîr*. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1413/1993.
- Selmân, Meşhûr Hasan. - Desûkî, Cemâl Abdüllatîf. *Keşşâf tahlîlî li'l-mesâilî'l-fikhîyye fi'tefsîri'l-Kurtubî*. Taif: Mektebetü's-Siddîk, 1408/1988.
- Strayer, Joseph R. "The Crusades of Louis IX". *A History of the Crusades*. ed. Kenneth M. Setton. 2/487-518. Madison: University of Wisconsin Press, 1969–1989.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Tabakâtü'l-müfessirîn*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1396.
- Thorau, Peter. *The Lion of Egypt: Sultan Baybars I and the Near East in the Thirteenth Century*. London: Longman, 1992.
- Tirmizî, Muhammed b. İsa. *Sünen*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998.
- Yûnînî, Kutbüddîn Ebü'l-Feth Musa b. Muhammed. *Zeylû mir'âti'z-zamân*. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-İslâmî, 2. Basım, 1413-1992.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmûrî. 52 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 2. Basım, 1413/1993.